

Літературний канон: до варіації змісту і контекстів терміна

У статті проаналізовано основні аспекти функціонування літературного канону, особливості процесів канонізації та чинники, що впливали на них.

Ключові слова: канон, традиція, новаторство, рецептивна естетика.

В статье проанализированы основные аспекты функционирования литературного канона, особенности процессов канонизации и влияющих на них факторов.

Ключевые слова: канон, традиция, новаторство, рецептивная эстетика.

The paper deals is analyze main aspects of literary canon functioning, specific of canonizations processes and factors which influence at them.

Key words: canon, traditions, innovations, receptive aesthetics.

Розвиток сучасного літературознавства передусім заснований на теоретичній складовій як засадничій. Нова доба висуває своє бачення естетичних та ідеологічних цінностей, що сприяє поступовому перегляду окремих категорій, зокрема і норми, взірця, канону. Чим сьогодні є канон як поняття, категорія, термін? Наскільки і як саме впливає фактор часу на процес "канонотворення", чи то "канонізації", і яке підґрунтя та перспективи сьогодні має цей процес? Означимо окремі вектори аналізу поняття як складові загального уявлення про канон як дискурсивну категорію.

Канон-термін. Канон (грец. κανών) – незмінна (консервативна) традиційна, тобто така, що не підлягає перегляду, сукупність законів, норм і правил у різноманітних сферах діяльності і життя людини. Дослідники визначають походження грецького терміна "канон" від західного семітського слова qānoeh / qānu, (рос. – "тростина, камыш"), котре позначало прилад у будівництві для мірила якості і як використовувалось як еталон довжини. Поняття "канон" має велике семантичне поле: це і певний набір норм і правил у мистецтві, і сукупність головних законів, норм і методів у галузі науки різних напрямків, і частина назви твору, присвяченого нормам і правилам в окремій сфері (наприклад, "Канон лікувальної справи" – твір Авіценні з медицини тощо). У християнстві церковний канон – правило або

перелік правил. Біблійний текстовий канон – визнаний склад Біблії, тобто ті священні книги Старого і Нового Завіту, які визнані "бого-натхненними" і вважаються першоджерелами і нормами віри. Тож канони здавна існують в усіх сферах людського життя – від релігійного до літературно-мистецького та освітнього. А от критерії, за якими творилися канони у сфері мистецтва, змінювалися відповідно до стильових віянь доби, починаючи від усталених уснопоетичних формул до найзагальніших засад, декларованих постмодерністами. Тож закономірно, що змінювався й відповідний "іконостас" (М. Павлишин) канонізованих постатей і творів.

Сучасна теорія літературного канону як така почала розвиватися ще у кінці ХХ ст. в американському літературознавстві внаслідок своєрідних протистоянь щодо списків обов'язкової та додаткової літератури університетських курсів. Відповідно, окреслились опозиційні лінії: естетична (аксіологічна) й інституційна (соціологічна). Представники першої ("канонфіли"), відкидаючи значення будь-яких владних структур, стверджують, що єдиним чинником трансформації канону є естетична вартість тексту, а також сам автор, який продовжує ланку традицій у відносинах із попередниками та сучасниками. Такий підхід ґрунтується на теорії "сильного автора" (Г. Блум), згідно з якою автор "вривається в канон" тільки за допомогою своєї естетичної сили. Натомість представники соціологічного напрямку ("канонборці") вважають, що лише влада у формі інституціональних осередків (літературної критики, цензури, освітніх програм, ЗМІ, видавничої сфери тощо) впливає на цей процес. З огляду на полярність думок і різноплановість інтерпретації терміна, літературознавство останніх десятиліть поставило під сумнів правомірність існування "єдино правильного" визначення канону.

Проблема канону у літературознавстві і як метакатегорія, і як літературознавча проблема досліджувалась у різний час багатьма науковцями. Серед них українські, зокрема, С. Єфремов, Г. Сивокінь, Т. Гундорова, М. Павлишин, С. Мишанич, В. Моренець, російські – Ю. Тинянов, Ю. Лотман, Д. Лихачов, серед західноєвропейських варто вказати на дослідни Г. Блума, Д. Кліпінгера, З. Леффера. Кожному із згаданих науковців і авторів властива своя "дослідна варіація" і тлумачення категорії канону, тож якісне спрямування досліджень різновекторне, від варіацій тлумачення терміна, до пропозицій (у добу постмодернізму) розглядати літературний процес крізь призму своєрідних територіальних локусів, що формують так звані "геополітичні канони" [3, с. 97]. Безперечно, геополітичний фактор відіграє роль у формуванні для кожної національної спільноти свого

унікального "канонічного списку універсальних знань про свою спільноту". І тут йдеться не тільки про літературні тексти, але і про значно ширше поле культурних артефактів і зразків, знання яких у сукупності і формує загальне уявлення про націю, народ, зрештою, "канонізує" це уявлення на підставі апробованих часом зразків культурної діяльності спільноти.

Канон-контекст-епоха. Окрім геополітичної, ідеологічної чи економічної складової, важливу роль у процесі укладання літературного канону відіграє "влада громадська – читач" [4, с. 360]. З огляду на історію розвитку як практики, так і теорії канону, слід визнати, що це поняття амбівалентне: з одного боку, воно не позбулося "сліду" свого первинного значення (знаряддя примусу), а з іншого – все ж таки допомагає в кожному нову історичну та естетико-мистецьку епоху, тримаючись традиції, водночас розвивати її відповідно до нових художніх здобутків, запитів реципієнтів тощо. Таким чином, орієнтовними критеріями добору творів до літературного канону вважаються наступні: художньо-естетична вартість; аксіологічна значимість (загальнолюдська і національна); актуальність для багатьох поколінь; суспільне визнання; компарабельність та інтертекстуальність (плідність твору для порівняння); наявність *ремінісценцій* (відсилань до раніше прочитаного, почутого або побаченого твору мистецтва), *алюзій* (натяків на історичні, міфологічні, літературні чи й побутові факти, завдяки чому створюється інакомовний підтекст), *традиційних образів, тем, проблем*; здатність репрезентувати характерні риси творчості письменників.

Залежно від історичної епохи ідеологічна складова канону має меншу або більшу вагу, підкреслюється двоплановість творчих пропозицій автора й естетичного очікування читача. Потужні зміни як за темпами часовими, так і за зміною ідеологічного клімату окремо на пострадянському і загальноєвропейському просторах, які почалися з кінця 1990-х років, мали своїм наслідком повернення репресованих персоналій і текстів, на базі яких поставали нові рецептивні парадигми і підходи, а відтак – і нові канони.

Дослідники категорії канону (Т. Гундорова, У. Федорів) наголошують, що соцреалізм утверджується як державний канон із соціально-виховною метою, відповідно, тексти такого канону першочергово мали містити означену ідеологему, котра б не суперечила цій виховній "надметі". Тоді йдеться не про літературу як вид мистецтва, а про літературу як складову державної пропаганди та ідеологічної політики. А це вже інша сфера "іншого канону", несумісна ні з науковістю, ні з мистецтвом. Як зауважує Ю. Лотман:

"Кожна культура визначає свою парадигму того, що слід пам'ятати (тобто зберігати), а що належить забути. Останнє викреслюється з пам'яті колективу і "немов би припиняє існування". Та змінюється час, система культурних кодів, і змінюється парадигма пам'яті-забування. Те, що оголошували істинно-існуючим, може виявитися "немов би не існуючим" і тим, яке слід забути, а неіснуюче – зробитися існуючим і значущим... Проте змінюється не тільки склад текстів, змінюються самі тексти. Під впливом нових кодів, які використовуються для дешифровки текстів, котрі відклалися в пам'яті культури в давно минулі часи, відбувається зміщення значущих і незначних елементів структури тексту. Фактично тексти, котрі досягли за складністю своєї організації рівня мистецтва, взагалі не можуть бути пасивними сховищами константної інформації, адже є не складами, а генераторами. Сенси в пам'яті культури не "зберігаються", а "ростуть" [5, с. 201]. Тож тексти, що створюють "загальну пам'ять" культурного колективу, не тільки слугують засобом дешифровки текстів, які циркулюють у сучасно-синхронному зрізі культури, але й генерують нові.

Традиція-канон-новаторство. Паралельно з терміном "канон" рівнозначно функціонують такі категорії як "традиція" і "норма". У Переважній більшості випадків ці категорії вживаються як взаємозамінні, оскільки з часом у літературі традиційними стають теми, мотиви, образи, сюжети, жанрові форми. О. Гнатюк розглядає традицію в межах структури національної ідентичності, застосовуючи парадигму "традиція – модерність" [4, с. 368]. Поняття "новаторство", дещо відтіняє спадкоємність історико-літературного процесу, але водночас і протиставляється "канону" і "традиції". На думку Кліпінгера, перш ніж стати канонічним, текст має пройти стадії "-усвідомлення своїм", первісної ідентифікації з культурою і традицією [3, с. 93]. Але водночас, текст має ніби "прожити" самостійне життя в межах певного часу, апробуватися великою кількістю одиничних свідомостей, перш ніж отримає своє місце у національному загальноновизнаному визнаному каноні. Слушною у цьому контексті є думка М. Ямпольського, який, рецензуючи книгу Г. Блума "Західний канон", стверджує: "Я переконаний, що канонізація відтворюється не самим автором завдяки його оригінальності, а тим, хто приходить після нього і піддає його текст безлічі інтерпретацій. Саме тому канонізація – справа не самого автора, а певної групи художників і критиків". Тож "канонічний текст", за дослідником, – "такий текст, який перестає цілком належати авторові і чий сенс набуває певного онтологічного характеру. Він починає трансцендувати час і

обставини його створення, набуває риси вічності й виходить далеко за рамки індивідуального досвіду" [8, с. 219].

Коли йдеться про новаторство у літературі чи мистецтві, першочергово вибудовується поняття опозиційне до традиційного, себто щось, що фактично і забезпечує логічний розвиток у синхронічному і діахронічному зрізах. Тому у трикутнику означених понять "канон-традиція-новаторство" аналітичний дискурс може розгортатись відповідно до мети дослідника і згідно з його аналітичними установками. Тут красномовним прикладом може бути творчість М. Гоголя, котрого все радянське літературознавство *традиційно* включало винятково до канону великої російської літератури, тоді як вже першими біографами Гоголя (зокрема П. Кулішем), було відзначено належність Гоголя до української культури і літератури, чому присвячено не одне дослідження і з чого на загал виростає вся українська русистика кінця ХІХ–ХХ століть. Стосовно ж українського літературного канону радянського періоду, варто відзначити нагальну потребу процесу деканонізації. Але це також непростий процес, котрий має окремі складові.

Канонізація і деканонізація. Процеси канонізації і деканонізації перебувають у постійному діалектичному зв'язку. Нормальним явищем у розвитку літературного процесу є те, що практично кожен літературний стиль прагне сформувати свій взірець, хоча далеко не кожен може претендувати на нормативність (особливо, коли йдеться про модерну та постмодерну літературу з її прагненням до антиканонічності і "розриву шаблонів" у принципі). Як слушно зазначає В. Агеєва: "... канон – це, чи не насамперед, уміння пам'ятати, спосіб упорядкувати неосяжний культурний спадок" [1, с. 54]. Безперечно, канон має слугувати ще й академічним, освітнім потребам, однак претензії до списку текстів для обов'язкового вивчення лунають і зусібч лунатимуть аж доти, поки відбір диктуватиметься переважно політичними, ідеологічними, етичними чи іншими безвідносними до якості художніх текстів чинниками, допоки не буде сформульовано теоретичних засад канонотворення. На початку ХХІ століття канон національної класики поступово звільняється від ідеологічних впливів. Запрацювали нарешті й інші механізми збереження і впорядкування мистецького спадку: вже означені стильові течії та напрями письменства ХХ століття, художні школи й угруповання, а відтак виявилось, що і в літературі радянського часу не всі твори належать соціалістичному реалізму. Стосовно процесу деканонізації, то тут є певна природність і закономірність, оскільки "ми не маємо достатньо пам'яті, аби контролювати все, канони є корисними і незамінними, бо

лише вони дозволяють регулювати історичний матеріал, підтверджуючи, що якісь твори цінніші за інші й тому більше варті хвилини нашої уваги" [1, с. 55]. Відповідно, канон – з одного боку, відбирає "матеріал поза часом", а з іншого – час і його потреби зумовлює і процеси деканонізації як такі.

На сучасному етапі відбувається переформатування самого поняття канону у світовій літературі назагал, та в межах окремих національних просторів зокрема, що зумовлено також і перевагою неідеологічного трактування багатьох явищ у літературі і текстах, котрі раніше знаходились поза рецептивно-читацьким обігом і увагою. Таким чином постає потреба якісної і кількісної зміни в межах "іконостасів" канону як персоналій, так і текстів відповідно до нового часу і переінакшених геополітичних локусів, а це, насамперед, актуалізує категорію і національної самосвідомості, котра презентована у літературі кожного народу. Адже логічно мотивованим і пояснюваним є те, що західноєвропейський розвиток мистецько-літературного дискурсу не співпадає із власне українським ні хронологічно, ні ідеологічно, ні культурно, позаяк час існування радянського тоталітарного режиму мав вплив на ці процеси. Як наслідок – геолокус також є визначальним фактором формування канону як естетичної категорії.

До окремих національних культур (відповідно – і літератур) після падіння тоталітарних режимів поступово повертається "втрачена пам'ять", а значить, її дискурс має якомога менше залежати від сторонніх чинників. Відповідно, чим менше культура і література виконуватиме невластивих мистецтву "псевдопатріотичних" функцій, тим менше буде штучно створеної канонізації. А класичний канон стане постійно поповнюваним переліком справді вартісних художніх текстів для кожної національної спільноти окремо, що, у свою чергу, формуватиме загальногуманістичний канон мультикультурного сучасного світу, відкритого до глобально взаємовигідного діалогу.

Стратегія сучасного літературознавства передбачає систематизацію вже існуючих розділів з історії і теорії як світової, так і української літератури, а також їх осмислення і репрезентацію у новому ракурсі – теоретичному й практичному. Одним з таких продуктивних теоретичних напрямів є ґрунтовне вивчення динамічних внутрішніх структур літературного канону у творчості головних представників літературної традиції ХХ століття, оскільки канон забезпечує комунікативність митця з реципієнтом, а в ширшому розумінні – гарантує спадкоємність літературно-художнього розвитку. Саме тому вивчення історико-культурних, ідеологічних та естетичних аспектів становлення канонів ХХ століття є надзвичайно актуальним.

Література

1. Агеєва В. // Слово і час. – 2010. – № 5. – С. 53–60.
2. Галич О. Теорія літератури / за наук. ред. О. Галича. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2008. – 488 с.
3. Кліпінгер Д. Канонічність: енциклопедія постмодернізму / Д. Кліпінгер ; за ред. Ч.-Е. Вінквіста та В.-Е. Тейлора. – К., 2003.– С. 184.
4. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. – К. : ВЦ "Академія", 2007.
Т. 1. / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – 2007. – 608 с.
5. Лотман Ю. М. Память в культурологическом освещении / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Избранные статьи. – Таллин, 1992.
Т. 1. – 1992. – С. 200–202.
6. Сивокінь Г. Методологічне значення канону в самосвідомості літературознавства / Г. Сивокінь // Літературознавство : матеріали III конгресу Міжнародної асоціації українців. – К., 1996. – С. 42.
7. Поколенко Н. Літературний канон як естетичний та ідеологічний чинник літературознавчого дискурсу / Н. Поколенко // Актуальні проблеми української літератури і фольклору : наук. зб. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – Вип. 9. – С. 253–264.
8. Ямпольский М. Литературный канон и теория "сильного" автора / М. Ямпольский // Иностранная литература. – 1998. – № 12. – С. 214–221.